

HOOFDSTUK I

1.1. Ontstaansgeschiedenis

We gaan terug naar de jaren rond de Eerste Wereldoorlog. De kanonschoten in 1914 luiden het einde van het cultuuroptimisme van de negentiende eeuw in. Met de ineenstorting van het oude Duitsland in 1918 begint de twintigste eeuw pas echt: de gevestigde orde is danig door elkaar geschud. Men zoekt alom naar vernieuwende impulsen niet alleen op maatschappelijk gebied, maar ook in het geloofⁱ.

In Duitsland zet men zich vooral af tegen de liberale (vrijzinnige) theologieⁱⁱ die daar sterk vertegenwoordigd was; openbaring en geloof werden daarin gezien als een exponent van iets menselijks, een psychologisch, historisch of anderszins herleidbaar gegeven. Het goddelijke was uit het zicht verdwenen. Jezus Christus, ontdaan van zijn goddelijke natuur, was een mens die een heilig, voorbeeldig leven leidde in dienst van God. Bovendien had een aantal vooraanstaande Duitse theologen zich achter de oorlogspolitiek van de keizer geschaard met de verkondiging dat het Duitse belang ook Gods belang was en daarmee de oorlog een rechtvaardige strijd. Tegen dit alles kwam verzet. De tijd was rijp voor een grondige herbezinning.

De jonge theoloog Karl Barth (1886-1968) bijvoorbeeld publiceert al in 1918 de eerste versie van zijn zogenaamde Romeinenbrief: een geheel eigen commentaar op de brief van Paulus aan de Romeinen. Het heeft de nodige beroering teweeg gebracht in de theologische wereld; de kern hierin is dat de relatie tussen God en mens een onmiddellijk karakter heeft in de gelovige en niet herleidbaar is vanuit de menselijke psyche of hoe dan ook. God openbaart zich in het in Christus verschenen leven en dat is het absoluut nieuwe dat de evangeliën brengen. In hetzelfde jaar (1922) als waarin de Christengemeenschap gesticht is, komt Karl Barth met de tweede, geheel herziene uitgave van zijn Romeinenbrief waarin hij zijn thema dat bepalend zal worden voor zijn theologie, nog radicaler uitwerkt. Kort gezegd: God is God en de mens is en blijft mens. Met andere woorden de goddelijke en de menselijke wereld zijn onherroepelijk gescheiden. Geloof is een 'inslag van boven', aldus Karl Barth.

In dit klimaat houdt Rudolf Steiner, grondlegger van de antroposofieⁱⁱⁱ, tal van voordrachten over de meest uiteenlopende onderwerpen: eerst nog in besloten kring, daarna meer in het openbaar. Hij vindt veel gehoor bij jonge mensen, onder wie enkele theologiëstudenten. De liberale theologie heeft voor hen afgedaan. Ze zijn op zoek naar een wereldbeeld dat meer inhoud heeft dan het concreet waarneembare. Ze stellen opnieuw de vraag naar de verhouding tussen de goddelijke en menselijke werkelijkheid, tussen geloven en weten. Rudolf Steiner biedt hun perspectieven. Maar dan horen ze van hem, in een voordracht die hij in 1917 in Berlijn houdt, een waarschuwing dat de geesteswetenschap^{iv} zoals hij die beoefent geen vervanging betekent voor de religie; het kan echter wel een steun en een basis geven aan een godsdienstig leven^v. Met andere woorden: volgens Rudolf

Steiner is antroposofie geen religie en wil dat ook niet zijn. Het duurt enkele jaren voordat deze boodschap landt. In het voorjaar van 1921 treft een aantal filosofie - en theologiestudenten elkaar in Stuttgart in een cafeetje na afloop van een lezingencyclus. Ze blijken allemaal met dezelfde vragen te worstelen ten aanzien van godsdienst en het religieuze leven. Eén van hen heeft een exemplaar van een stenografisch verslag van de serie lezingen, die in 1917 in Berlijn gehouden zijn. Bovengenoemde waarschuwing wordt voorgelezen. Er barst een hevige discussie los: als de antroposofische geesteswetenschap godsdienstbeoefening niet vervangt, hoe kan het religieuze leven dan een vernieuwende aanzet krijgen en is dit mogelijk binnen het bestaande kerkelijk instituut? In eerste instantie denken ze daarbij aan het ambt van priester of dominee. Ze willen zich in dienst stellen van de kerk, maar kunnen zich niet verenigen met de gang van zaken binnen de traditionele kerken. Daar zij overtuigd zijn van het belang van de antroposofie, vragen zij zich af of hieruit gedachten ontwikkeld kunnen worden om hen op weg te helpen. Ze besluiten zich met hun vragen tot Rudolf Steiner te wenden. Er wordt een brief opgesteld, ondertekend door ongeveer twintig studenten, die hem nog diezelfde avond overhandigd wordt (22 mei 1921). Rudolf Steiner reageert onmiddellijk. Het lijkt alsof hij hierop gewacht heeft. In het gesprek dat daarop volgt belooft hij binnen enkele weken een cursus^{vi} te geven voor de besloten kring van de initiatiefnemers, waarin hij hun vragen zal beantwoorden en zijn inzichten omtrent een religieuze vernieuwing uiteen zal zetten.

De volgende hoofdpunten komen naar voren:

- *Het stichten van vrije, zelfstandige gemeenten*, dat wil zeggen: gemeenten die vrij staan ten opzichte van een bestaande kerk en zelfstandig functioneren.
- *Vrouwen werken op basis van volstreekte gelijkheid samen met mannen*. Dit houdt in dat vrouwen eveneens tot priester gewijd kunnen worden of het kerkelijk ambt kunnen bekleden^{vii}.
- *Vernieuwing van de christelijke sacramenten en van de liturgie in de landstaal*.

In september en oktober van dat jaar vindt in het Goetheanum^{viii} (antroposofisch centrum te Dornach, Zwitserland) een uitgebreidere cursus^{ix} plaats met circa 115^x deelnemers: katholieke en protestantse theologen, een aantal predikanten, leraren en studenten. Na deze lezingencyclus volgt er een periode van stilte. Het enthousiasme lijkt weg te ebben. Ook Rudolf Steiner houdt zich afzijdig; hij wacht af. Het is iets anders om theoretisch theologisch te discussiëren over vernieuwing dan deze daadwerkelijk in gang te zetten. Het stichten van een nieuwe kerk (want daar kwam het op neer) is geen geringe zaak. De tijden zijn onzeker, de inflatie holt verder, de consequenties zijn groot, niet alleen in het maatschappelijke leven maar ook voor de initiatiefnemers persoonlijk. Veel vragen blijven onopgelost. Toch zet een

kleine groep door en in de winter komt er een keerpunt dat alle aarzelingen doet overstemmen: Friedrich Rittelmeyer besluit zich met het initiatief te verbinden.

Friedrich Rittelmeyer (1872- 1938) was in die tijd een bekend en geliefd predikant in de Lutherse Kerk te Berlijn. Hij was een grote persoonlijkheid, die met zijn preken een talrijk publiek trok. Ook was hij een vooraanstaand theoloog. Hij zocht naar nieuwe wegen om het christelijk geloof te belijden. Hij had enige jaren eerder de antroposofie leren kennen en er was een bijzondere vriendschap ontstaan tussen hem en Rudolf Steiner met diep wederzijds respect. Zijn besluit om zich met deze nieuwe religieuze beweging te verbinden was niet lichtvaardig genomen: dit betekende een grote verandering niet alleen in zijn persoonlijk, maar ook in zijn maatschappelijk leven. Hij was tenslotte al bijna vijftig jaar en moest zijn positie als bekend en geliefd predikant opgeven.^{xi}

Door dit besluit krijgt de hele onderneming een hechte basis. In het daarop volgende voorjaar van 1922 vinden er voorbereidende gesprekken plaats met Rudolf Steiner. Het wordt duidelijk wie zich als geestelijke concreet verbinden kan en wil aan deze nieuw te stichten kerk. Na een retraiteperiode eind augustus begeeft op 4 september een groep van 45 mensen zich naar Dornach: de stichterkring wordt geformeerd; hierin bevinden zich drie vrouwen. Er wordt een kern van zeven ambtsdragers bevestigd, de Kring van Zeven (zie par. 4.2.), die namens de gemeenschap van priesters verantwoordelijk zal zijn voor de instandhouding van de liturgie. Praktische zaken, zoals het maken van gewaden voor het vieren van de eerste eredienst, worden geregeld. Een provisorisch altaar wordt opgesteld in de kleine zaal van de zuidelijke vleugel van het Goetheanum.

Verspreid over de dagen daarna voltrekt Friedrich Rittelmeyer, in aanwezigheid van Rudolf Steiner, de verschillende delen van de mensenwijdingsdienst, zoals de eredienst in de Christengemeenschap genoemd wordt.

Als stichtingsdatum geldt de dag waarop dit alles voltooid is: 16 september 1922. De stichters worden na hun priesterwijding uitgezonden om de eerste gemeenten in Europa te gaan opzetten. Anno 2005 telt de Christengemeenschap ruim 300 gemeenten in 32 landen, verspreid over alle werelddelen.

1.2. De Christengemeenschap en de antroposofie

De kerk van de antroposofen?

Gezien de ontstaansgeschiedenis spreekt het voor zich dat de antroposofie een belangrijke rol speelt in deze kerk. Maar dit betekent niet dat zij 'de kerk van de antroposofen' is of dat de antroposofie als de zogenaamde leer van deze kerk gezien moet worden. In de antroposofie worden weliswaar ook talrijke theologische onderwerpen aangesneden, maar zij is in de eerste plaats een levensbeschouwing die doorwerkt in alle gebieden van het leven.

Het accent ligt op *het denken* over de dingen. In een kerk gaat het om religie. Dit is wezenlijk anders. Het gaat hier om *het doen*: letterlijk godsdienst, de dienst aan God. In een religieuze handeling drukt de mens *de wil* uit om zich te verbinden met de goddelijke wereld.

Theologie is de denkkant van godsdienst; een verstandelijke, abstracte bezigheid die ver kán afdwalen van de religieuze praktijk. Ook een atheïst kan aan theologie doen. Desalniettemin is de theologie, hoe die zich ook in de loop van de geschiedenis ontwikkeld heeft, voortgekomen uit de religieuze praktijk. De mens zoekt daar de verbinding met het bovenzinnelijke, de boven de alledaagse werkelijkheid uitstijgende dimensie. De goddelijke wereld kan zich openbaren: dat horen we bijvoorbeeld in de vele bekeringsverhalen. Dit wil niet zeggen dat het theologiseren bij de verschillende godsdiensten zinloos is voor de religieuze praktijk. Dit is allermint zo: hier wordt 'goddelijke openbaring' in menselijk begrijpbare taal omgezet en kan zo vruchtbaar zijn voor de religieuze handeling. De geloofsregels en dogma's die zijn voortgekomen uit dit theologiseren, kunnen de mens houvast geven in hun geloofsleven. Maar tijden veranderen, mensen veranderen en hun levenshouding verandert. Een gevestigde leer loopt altijd het gevaar achterop te raken: wat in het verleden bepaald is, letterlijk ompaald is, hoeft nog niet te gelden voor het heden. De zelfbewuste mens van vandaag aanvaardt *gelooven op gezag* moeilijk en veel kerken lopen leeg.

De Christengemeenschap kent geen specifieke geloofsregels en dogma's in de traditionele zin. De religieuze handeling staat centraal en de eredienst in het bijzonder. De antroposofie wordt meegedragen, maar is in principe niet allesbepalend. Het is niet noodzakelijk antroposoof te zijn om lid te kunnen worden van deze kerk. Ook zonder antroposofische voorkennis kun je toegang krijgen tot de liturgie.

De antroposofie is een andere weg. Rudolf Steiner benadrukt zelf dat antroposofie geen religie is^{xii}. Toen de Christengemeenschap gesticht was en er een massale toeloop plaats vond van antroposofen, heeft hij hun op niet mis te verstane wijze terecht gewezen^{xiii}; antroposofie is een esoterische^{xiv} beweging en geen kerk.

Dit neemt niet weg dat in de Christengemeenschap het gedachtegoed van Rudolf Steiner een grondslag vormt in het denken over christologische onderwerpen en de exegese (uitleg) van de bijbel. Rudolf Steiner heeft hierin vele nieuwe inzichten gegeven, die de gangbare theologie verbreden. Maar het lag niet in zijn bedoeling dat deze inzichten tot zogenaamde dogma's (in de zin van een vast omljnd programma) verheven zouden worden. In vele van zijn werken wijst hij er met klem op dat men zelf zijn ideeën moet toetsen en in beweging brengen.

1.3. De stichting en Rudolf Steiner.

Rudolf Steiner is niet de stichter van de Christengemeenschap in de strikte zin van het woord. Deze kerk werd letterlijk gesticht door het voltrekken van de eerste mensenwijdingsdienst. Rudolf Steiner was de helper en raadgever bij dit proces. Hij heeft niet het initiatief genomen. Dat lag bij de groep jonge mensen die de vraag naar vernieuwing van het religieuze leven aan hem gesteld hadden. Maar hij had zijn antwoord klaar. Zijn wezenlijke bijdrage is zijn bemiddeling bij het ontstaan van de nieuwe cultusvormen en teksten. Hoe kwam hij daaraan? In de beschrijvingen van het ontstaan van deze kerk spreekt men hier van cultusopenbaring^{xv}. Hoe kunnen we dit verstaan?

Rudolf Steiner(1861-1925) is de grondlegger van de antroposofie, een levensbeschouwing, waarin gezocht wordt naar de verbinding van de mens en van het leven op aarde met de geestelijke wereld. Hij heeft dit thema in verschillende richtingen uitgewerkt. Zo heeft hij niet alleen op religieus gebied nieuwe inzichten ontwikkeld, maar ook ten aanzien van kunst, onderwijs, landbouw en geneeskunde. Hij was, wat men in esoterische kringen noemt, een ingewijde. Dat wil zeggen dat hij toegang had tot de geestelijke wereld: hij kon schouwen en kreeg daar zijn inzichten. Een gegeven hierbij is dat de geestelijke wereld werkzaam is in de fysieke wereld. In theologische termen uitgedrukt: God is alom tegenwoordig, hij is de Vader, de oergrond van al het bestaan. Rudolf Steiner heeft het tot zijn levenstaak gemaakt deze geestelijke wereld voor ons te openen. Hij gaat ervan uit dat deze in principe voor ieder mens toegankelijk is^{xvi}.

Als er van cultusopenbaring gesproken wordt, wil dit zeggen dat Rudolf Steiner de cultusvormen (sacramenten) en bewoordingen letterlijk in de hogere wereld ontvangen heeft. In de theologie spreekt men van 'Gods Openbaring in de Schrift' of 'God openbaart zich in Jezus Christus'. Het is een beweging van boven naar beneden. Maar bij Rudolf Steiner kunnen we spreken van het omgekeerde; hij begaf zich in de geest naar 'boven'. De cultusvormen en teksten werden hem daar geopenbaard. Hij bracht ze op aarde. Hij heeft ze dus niet zelf bedacht, maar wat hij in die hogere wereld als het ware heeft 'afgelezen', heeft hij in menselijke woorden en handelingen omgezet en toegankelijk gemaakt. Hij zegt dan ook dat de grote religies in hun ceremoniën, sacramenten en riten in essentie afbeeldingen zijn van een hoger, geestelijk gebeuren, en dat voor hen die hier inzicht in kunnen krijgen, de religieuze eredienst zelf in zijn expressie een afbeelding wordt van de omgang met de bovenzinnelijke wereld^{xvii}. Zo beschrijft hij in een andere voordracht ^{xviii} dat de opbouw van de katholieke mis (en van de mensenwijdingsdienst; zie par.2.6.) al in zijn oervorm bestond bij de oude Egyptische mysteriën die onder leiding stonden van een hiërofant of ingewijde: iemand die inzicht in de hogere wereld had. Ook in de bijbel komt deze zienswijze voor; in de brief aan de Hebreëen staat iets dergelijks beschreven en kan in die zin geïnterpreteerd

worden (Hebr. 8: 5a): 'dat priesters voorbeeld en schaduw van hemelse dingen dienen zoals ook Mozes de tabernakel gemaakt heeft op Gods aanwijzingen' (vergelijk ook Hand.7:44).

Uit het bovenstaande is te begrijpen dat de cultusvormen en de teksten zorgvuldig behoeft worden en in deze destijds gegeven vorm behouden blijven. Er wordt niets in gewijzigd, ook nu niet na ruim tachtig jaar. Wel worden de vertalingen in de verschillende landstalen regelmatig opnieuw bekeken en waar nodig aangepast. Vertalen is immers interpreteren en gezichtspunten kunnen veranderen.

Opbouw, handeling, gebaar en het gesproken woord vormen het totale beeld van de liturgie. Het is dan ook niet gebruikelijk om buiten deze samenhang teksten te citeren. Bij de mensenwijdingsdienst of bijvoorbeeld een doop wordt daarom geen gedrukte tekst uitgedeeld. De liturgie van de sacramenten is een eenheid. Buiten hun samenhang verliezen onderdelen van een liturgie hun betekenis.

1.4. Het priesterambt

Zonder priester geen sacramenten.

De geestelijken in de Christengemeenschap zijn tot priester gewijd, want deze kerk gaat evenals de katholieke en orthodoxe kerken ervan uit dat de sacramenten alleen door een gewijd priester voltrokken kunnen worden om geldig te zijn: zonder priester geen sacramenten. De priesterwijding zelf is een sacrament. Het sacramentele wordt in de katholieke en orthodoxe kerken ontleend aan het feit dat het ambt van priester via de apostelen direct op Jezus terug te voeren is. Dit wordt de apostolische successie genoemd. In de Christengemeenschap ligt het anders. Maar wat is de apostolische successie?

Jezus heeft de apostelen uitgezonden en volmacht gegeven zijn boodschap te verkondigen, zieken te genezen en onreine geesten uit te drijven. Hij heeft hen tot zich geroepen om deze taak te vervullen en zij kregen vele voorschriften^{xix}. Het priesterschap is letterlijk een roeping en het nieuwtestamentische Griekse woord 'apostolos' betekent 'weggezondene' of afgezant. Deze apostelen benoemden medewerkers en zoals in Hand. 6: 6 beschreven staat: 'na gebed legden zij hun de handen op'. Dit wil zeggen: dat zij hun zegen uitspraken, een soort wijding dus. Als later in de vroege gemeenten meer leiders, waaronder bisschoppen (in het Grieks episkopos = opziener), worden aangesteld is het onduidelijk of dit ook met handoplegging gebeurt. In ieder geval blijft het een zaak van gebed en leiding zoeken van de Heilige Geest (b.v. Hand. 20: 28).

Langzamerhand heeft in de vroege kerk de opvatting post gevat dat de apostelen door gebed en handoplegging (of wijding) de bisschoppen tot hun opvolgers hadden aangesteld, die dit weer vanuit deze hoedanigheid aan anderen doorgaven. Zo staat de opvolging van het ambt in verbinding met de apostelen en door hen met Jezus Christus de

Zoon, die weer gezonden is door God de Vader. Daarmee wordt gezegd dat de priesterwijding een van God gegeven ordinatie is. Deze vanaf de apostelen ononderbroken opeenvolging wordt de apostolische successie genoemd. De Rooms- Katholieke Kerk, de Oosters Orthodoxe Kerk en aanverwante kerken staan in deze traditie. De bediening van de sacramenten ontleent hieraan haar geldigheid. Het gezag van de bisschop berust dus op het feit dat hij *langs historische lijn* in opdracht van Jezus Christus handelt.

Bij het laatste avondmaal zegende Jezus Christus het brood en de wijn en sprak de instellingswoorden van de eucharistie. In navolging hiervan is de consecratie van brood en wijn het centrale gebeuren geworden in de erediensten van de christelijke kerken, aldus Paulus (1 Kor 11: 23b-25). In het kader van de apostolische successie is het voor de katholieke en orthodoxe kerken strikt noodzakelijk dat de priester in deze lijn gewijd is, wil de eucharistie geldig zijn.

Volgens Rudolf Steiner is de legitimatie via de historische lijn om te kunnen handelen in naam van Christus voor de moderne tijd niet meer nodig^{xx}. Als zelfbewust individu kan ieder mens Christus direct ontmoeten. Hier is in principe geen kerk voor nodig. Dat een ontmoeting met Christus buiten de kerk tot de mogelijkheden van de moderne tijd behoort, daarvan getuigen de verscheidene boeken die hierover de laatste dertig jaar gepubliceerd zijn^{xxi}. Hierin vertellen mensen, zowel binnen als buiten de kerk, over onverwachte ontmoetingen met Christus. Het gaat om diepgaande ervaringen, die vaak een heel leven kunnen veranderen.

In de laatste zin van het Mattheüsevangelie zegt de verrezen Christus: 'Ziet, ik ben met u alle dagen tot aan de voleinding der wereld'. Dit kunnen we ruim opvatten en zien als zijn reële aanwezigheid in de wereld van nu. Iedereen kan hem ontmoeten. Het is de kwestie of wij de ontmoeting met Christus wel als zodanig herkennen. Ook Maria Magdalena en de Emmaüsgangers (Lk.24: 13) herkenden hem in eerste instantie niet.

Friedrich Rittelmeyer was de eerste priester in de Christengemeenschap. Hij stond niet in de lijn van de apostolische successie: hij was Luthers predikant. De grondtekst van de mensenwijdingsdienst had Rudolf Steiner al tijdens de herfstcursus van 1921 gegeven. Vanaf die tijd heeft Friedrich Rittelmeyer zich hiermee meditatief bezig gehouden. Dit heeft geleid tot zijn overtuiging dat het noodzakelijk was deze beweging tot religieuze vernieuwing te stichten. Hij was bereid de leiding op zich te nemen. Door de directe verbinding met de tekst van de mensenwijdingsdienst en door de daarmee gepaard gaande ontmoeting met Christus kon hij tot priester gewijd worden; hij voltrok de priesterwijding weer aan de anderen van de stichterkring. Daarmee werd hun de volmacht gegeven de sacramenten te voltrekken, die op die manier in de moderne zin geldigheid verkregen hebben.

1.5. De mensenwijdingsdienst

Waarom deze ongebruikelijke naam voor wat in de Rooms-Katholieke Kerk de mis heet of eucharistieviering?

Het essentiële van een sacrament is dat de mens door Christus in tegenwoordigheid van God geplaatst wordt. Omdat Christus aanwezig gedacht wordt in het sacrament, vindt er een wijding plaats. Dit wil zeggen: in de handeling van het sacrament werken God en mens samen. Bij een kerkelijke zegen ligt dat iets anders: daar wordt van de mens uit om de medewerking van God gebeden. De mensenwijdingsdienst is een sacrament evenals de eucharistie van de Rooms-Katholieke Kerk. De naam geeft aan wat letterlijk bedoeld is: wijding van de mens.

De Christengemeenschap kent evenals de Rooms-Katholieke Kerk zeven sacramenten. Met de voltooiing van het sacrament van de eerste mensenwijdingsdienst was de stichting van de Christengemeenschap een voldongen feit. In de tijd die daarop volgde gaf Rudolf Steiner de liturgie voor de andere sacramenten.

In de Christengemeenschap nemen de sacramenten een centrale plaats in.

ⁱ In 1916 werd bijvoorbeeld in Engeland de Vrij- Katholieke Kerk gesticht, een zelfstandige voortzetting van gnostisch-theosofische signatuur van een door de Engelse oud-katholieke bisschop A.H. Mathew begonnen beweging.

ⁱⁱ In het spoor van de theologen o.a. Albrecht Ritschl (1822-1889) en Adolf Harnack (1851-1930).

ⁱⁱⁱ Een door Rudolf Steiner (1861-1925) uitgewerkte levensleer die gericht is op het besef dat het leven, mens en wereld een eenheid van geestelijke oorsprong is.

^{iv} Definitie uit *Van Dale, Groot Woordenboek*, Utrecht-Antwerpen, 1999: 'Elk van de wetenschappen of alle wetenschappen samen die objecten en wijzen van geestelijke werkzaamheid bestuderen'. Rudolf Steiner gebruikt dit begrip op zijn specifieke manier: door scholing van het denken is het mogelijk tot het schouwen van de geestelijke wereld te komen, de geestelijke werkelijkheid te ervaren en te verifiëren. Dit beschrijft hij in *'De weg tot inzicht in hogere werelden'*, Stichting Rudolf Steiner Vertalingen, Zeist, 1991 (GA10).

^v Voordracht van Rudolf Steiner, 20 februari 1917, Berlijn. (GA 175)

^{vi} *Vorträge und Kurse über christlich-religiöses Wirken*, deel I, GA 342

^{vii} Het tot priester wijden van vrouwen was in die tijd in de traditionele kerken nog niet aan de orde; 1998 eerste vrouwelijke priester in de oud-katholieke kerk; in de orthodoxe kerken tot nu toe geen discussiepunt, in de Rooms-katholieke Kerk wel sinds 2de Vaticaans Concilie, maar afgewezen.

^{viii} Dit was het eerste Goetheanum dat in de oudejaarsnacht 1922-23 door brand verwoest werd.

^{ix} Zie noot 6 deel II, GA 343

^x De getallen verschillen per bron. Ellen Huidekoper vermeldt dit getal in haar boek *Kijk op een kerk*, Zeist, 1997, blz. 129.

^{xi} Verder lezen: Rittelmeyer F., *Mijn ontmoeting met Rudolf Steiner*, Zutphen, 2004; *Aus meinem leben*, Stuttgart, 1986.

^{xii} Zie noot 5

^{xiii} Hieruit is later de discrepantie tussen de Algemene Antroposofische Vereniging en de Christengemeenschap ontstaan, die lang heeft doorgewerkt.

^{xiv} De antroposofie wordt gerekend tot de esoterische bewegingen, d.w.z. dat in de gangbare opvatting van esoterie deze levensbeschouwing geheim is en slechts door ingewijden doorgrond kan worden. Maar de antroposofie staat in principe open voor iedereen die zich erin wil verdiepen. In die zin is de antroposofie niet 'geheim'.

^{xv} Gädeke Wolfgang, *Anthroposophie und die Fortbildung der Religion*, Flensburg, 1990, blz. 279

^{xvi} Zie noot 4

^{xvii} Zie noot 15, blz. 178.

^{xviii} **Idem.**

^{xix} Mtt. 10:5-15; Mk. 6:7-14; Lk. 6:12-16; 9:1-6.

^{xx} Zie noot 6 deel II, GA 343, blz.305.

^{xxi} Verder lezen: o.a. *Christus ervaringen van vroeger en nu*, John van Schaik, Kampen, 2004.